

SAAMELAISTEN KULTTUURIPERINTÖÄ KOSKEVIEN ARKISTOAINEISTOJEN KÄYTÖN EETTISET OHJEET

IIRIS KESTILÄ

Alkuperäiskansatutkimus ja sen eettiset ulottuvuudet ovat olleet keskustelun aiheena jonkin aikaa.

Aiheen ajankohtaisuudesta kertoo esimerkiksi saamentutkimuksen eettisten ohjeiden työryhmän perustaminen vuonna 2018. Alkuperäiskansatutkimuksessa käytetään usein haastatteluaineistoja, jolloin tutkimukseen liittyvät eettiset haasteet nousevat erityisesti esiin, onhan elävän ihmisen kohtaaminen aina erityislaatuinen tilanne. Tässä kirjoituksessa lähestyn aihetta kuitenkin alkuperäiskansatutkimuksessa vähemmälle huomiolle jääneiden arkistoaineistojen näkökulmasta.

Arkistot ovat keskeinen osa yhteistä muistiamme ja niihin tallentuvat usein myös alkuperäiskansan haastatteluaineistot. Viime aikoina erityisesti kansainvälisessä keskustelussa arkistoaineistojen merkitys on ollut nousemaan päin ja erityisesti alkuperäiskansan kulttuuriperintöön liittyvät kysymykset ovat nousseet keskusteluun. Arkistot ovat elintärkeitä kulttuuriperinnön säilyttämiseksi tuleville sukupolville, mutta samalla arkistointiin liittyy monia haasteita, esimerkiksi aineistojen saavutettavuuden osalta. Arkistoaineistojen hyödyntämiseen vaikuttavat myös useat lainsäädännön asettamat reunaehdot, aina varsinaisesta arkistolainsäädännöstä esimerkiksi immateriaalioikeuksiin.

Pyrin tässä kirjoituksessa valottamaan eräitä alkuperäiskansan kulttuuriperintöön ja arkistomateriaalien käyttöön liittyviä haasteita, joihin olen törmännyt työskennellessäni Digital Access to Sámi Heritage Archives -projektissa.¹ Projektin tarkoituksena on tuottaa hakupalvelu, joka kokoaa yhteen eri Euroopan muistiorganisaatioiden, esimerkiksi arkistojen, museoiden ja kirjastojen jo digitoitua ja saatavilla olevat saamelaisia koskevat arkistoaineistot. Vaikka kyseessä ovat jo julkiset aineistot, projektin kautta lisääntyvä saavutettavuus herättää myös vaikeita kysymyksiä yksityis-

ten ja julkisesti saatavilla olevien aineistojen välisestä rajanvedosta sekä kivuliaasta kolonialismin menneisyydestä. Näistä syistä projektissa on katsottu tarpeelliseksi kehittää eettinen ohjeistus arkistomateriaalien käytölle. Vastaavia ohjeistuksia on kansainvälisellä tasolla jo useita, ja projektissa kehitettävä ohjeistus rakentuukin osaltaan niiden varaan. Vaikka eettiset ohjeistukset mahdollistavat alkuperäiskansojen omista lähtökohdista tapahtuvan hyväksyttävän käytön määrittelyn, myös niihin liittyy erinäisiä kysymyksiä. Mikä esimerkiksi on eettisten ohjeistusten ja lainsäädännön välinen suhde? Voiko eettinen ohjeistus olla lainvastainen tai vaatia enemmän kuin lainsäädäntö? Miten toisaalta pitäisi suhtautua siihen, ettei eettisten ohjeiden noudattamista voida samalla tavalla valvoa kuin voimassaolevien lakien?

Kirjoitus rakentuu siten, että käyn ensiksi pääpiirteittäin läpi sen lainsäädännöllisen viitekehyksen, jonka puitteissa kulttuuriperintöä koskevien arkistoaineistojen osalta toimitaan nimenomaan Digital Access to Sámi Heritage Archives -projektin näkökulmasta. Tämän jälkeen esitän koottuja huomioita alkuperäiskansojen itse kansainvälisesti laatimien ohjeistusten pohjalta. Kolmanneksi käsittelem eettisten ohjeiden ja lainsäädännön suhdetta käyttäen esimerkkinä immateriaalioikeuksien järjestelmää. Lopuksi esitän eräitä kokoavia huomioita. Kirjoituksen lopputulemana on, että vaikka lainsäädännön ja alkuperäiskansojen oi-

¹ Lisätietoja projektista löytyy projektin nettisivulta osoitteesta: <https://digisamiarchives.com/>.

keuskäsitysten välillä vallitsee tiettyjä vaikeasti yhteen sovittavia ristiriitoja, on näitä ristiriitoja kenties mahdollista alustavasti ratkaista juuri eettisten ohjeiden avulla.

Arkistot ja lainsäädäntö

Arkistointia sääntelee erityisesti arkistolaki (831/1994) mutta sitä koskevia yksittäisiä säännöksiä on myös useissa muissa laeissa, kuten hallintolaissa (434/2003), laissa viranomaisten toiminnan julkisuudesta (621/1999), tietosuojalaissa (1050/2018) sekä tekijänoikeuslaissa (404/1961). Aloitan käymällä lyhyesti läpi lainsäädännöllistä viitekehystä keskittyen niihin seikkoihin, jotka ovat nousseet tähän saakka keskustelunaiheiksi käynnissä olevan projektin puitteissa. Näihin kuuluvat esimerkiksi kysymykset siitä, onko arkistoaineistoihin pääsyä mahdollista rajoittaa, millaisia immateriaalioikeuksia niihin kohdistuu ja voidaanko aineistojen hyödyntämistä jollain tavalla ennakoita määrittellä. Vaikka kyseessä on yhteispuhjoismainen projekti, käytän tässä kirjoituksessa esimerkkinä ainoastaan Kansallisarkiston alaisuudessa toimivaa Saamelaisarkistoa.

Aineistojen saattamisessa digitaalisesti saataville niin hyvänä kuin huonona puolena on se, että kun saavutettavuus paranee, se paranee kaikkien osalta. Tältä osin alkuperäiskansayhteisöjen huolenaiheeksi on noussut keskusteluissa se, voiko valtaväestön saataville päätyä sellaista aineistoa, joka ei ole sen silmille tarkoitettu. Ratkaisuna on ehdotettu esimerkiksi aineistoihin pääsyn rajoittamista. Tämän kysymyksen osalta keskiöön nousee erityisesti laki viranomaisten toiminnan julkisuudesta (julkisuuslaki). Saamelaisarkisto on Kansallisarkiston toimipaikkana arkistolain 1 §:n 1 momentissa tarkoitettu valtion virasto ja näin ollen myös julkisuuslain 4 §:ssä tarkoitettu viranomaismainen. Tämä tarkoittaa sitä, että Saamelaisarkiston asiakirjat ovat julkisia, jollei julkisuuslaissa tai muussa laissa erikseen toisin säädetä (julkisuuslaki 1 §). Jokaisella on oikeus saada tieto viranomaisen asiakirjasta, joka on julkinen (julkisuuslaki 9 §). Näin ollen, Saamelaisarkisto ei voi rajoittaa pääsyä aineistoihin esimerkiksi etnisellä perusteella, toisin sanoen sulkemalla tietyt aineistot vain saamelaisyhteisöjen käyttöön. Tämä tulkinta seuraisi myös yhdenvertaisuuslaista

(1325/2014).² Sama sääntö tulee sovellettavaksi digitaalisen palvelun yhteydessä. Myöskään sen osalta ei siis voida toteuttaa sellaista ratkaisua, jossa osa aineistosta olisi rajattu tietyn väestöryhmän saavuttamattomiin.

Toiseksi jo julkisten materiaalien osalta, joissa projektissa on kyse, keskiöön nousevat immateriaalioikeudet. Eri museoissa ja arkistoissa sijaitseviin aineistoihin kohdistuu näin ollen jo valmiiksi tiettyjä oikeuksia, esimerkiksi tekijänoikeuksia. Tekijänoikeus tarkoittaa lyhyesti oikeutta yksinomaaisesti määrätä teoksesta valmistamalla siitä kappaleita ja saattamalla se yleisön saataviin (tekijänoikeuslaki 2 § 1 mom.). Usein kuitenkin museoiden ja arkistojen käytössä olevat aineistot ovat erilaisten lisenssijärjestelyiden kohteena. Esimerkiksi Museoviraston digitoidut aineistot kuuluvat pääsääntöisesti Creative Commons 4.0 -lisenssin (CC 4.0) alle.³ Lisenssi tarkoittaa yksinkertaisesti käyttö lupaa immateriaalioikeuksien alaiseen aineistoon. Museoviraston käyttämä selitysteksti tiivistää CC 4.0 -lisenssin sisällön seuraavasti:

Kuva on julkaistu CC [...] 4.0 -lisenssillä. Verkkopalvelussa julkaisu näyttökuvaa voi käyttää vapaasti myös kaupallisessa käytössä. Kuvan yhteydessä on mainittava tekijä ja/tai kuvaaja sekä säilyttävän organisaation ja kokoelman nimi. Kuvan käyttäjällä on vastuu tekijänoikeuksien ja yksityisyyden suojan kunnioittamisesta. Esimerkiksi henkilökuvien käyttö markkinoinnissa ja/tai mainonnassa on kielletty ilman kuvassa olevan henkilön suostumusta. Painolaatuiset kuvat ovat maksullisia.

Tiivistetysti CC 4.0 -lisenssi mahdollistaa kuvan jakamisen ja kopioimisen vapaasti missä tahansa välineessä ja muodossa, myös kaupallisesti, kunhan tekijän nimi on mainittu. Aineistoihin kohdistuvat immateriaalioikeudet muovaavat voimakkaasti vastausta kysymykseen, voidaanko aineistojen hyödyntämistä jollain tavalla määrittellä. Esimerkiksi CC 4.0 -lisenssin alaisten aineistojen osalta tämä ei siis ole mahdollista, sillä lisenssi antaa varsin laajat mahdollisuudet aineistojen hyö-

2 Yhdenvertaisuuslain 8 §:n 1 momentin mukaan: ”Ketään ei saa syrjiä iän, alkuperän, kansalaisuuden, kielen, uskonnon, vakaumuksen, mielipiteen, poliittisen toiminnan, ammattiyhdistystoiminnan, perhesuhteiden, terveydentilan, vammaisuuden, seksuaalisen suuntautumisen tai muun henkilöön liittyvän syyn perusteella. Syrjintä on kielletty riippumatta siitä, perustuuko se henkilöä itseään vai jotakuta toista koskevaan tosiseikkaan tai oletukseen.”

3 Museoviraston tiedotteessa todetaan CC-lisenssin kattavan yli 100 000 kuvaa. <https://www.epressi.com/tiedotteet/vapaa-aika/yli-100-000-museoviraston-kuvakokoelmien-kuvaa-avattu-vapaaseen-kayttoon.html>, käyty 9.4.2020.

dyntämiseen. Saamelaisarkistolla ei ole mahdollisuutta puuttua muiden instituutioiden jo tekemiin lisensointiratkaisuihin, joista projektin osalta ennen kaikkea on kyse.

On kuitenkin toinen asia, miten tulee suhtautua yksityisarkistoihin, joiden luovuttajia ovat esimerkiksi yksityiset henkilöt, suvut tai yhdistykset. Toisin sanoen muut kuin viranomaiset. Saamelaisarkistossa näiden aineistojen käyttöä määrittelee se, millainen sopimus niistä on tehty sekä mahdollisesti esimerkiksi julkisuuslaki. Arkistolain 5 luvun 17 §:n 2 momentin mukaan ”yksityiseen arkistoon kuuluvien yksityisten kirjeiden ja muiden asiakirjojen julkisuutta koskee, mitä julkisuudesta luovuttajan kanssa on sovittu. Julkisuudesta on lisäksi soveltuvin osin voimassa, mitä viranomaisten toiminnan julkisuudesta annetussa laissa säädetään”. Mikäli luovuttaja haluaa, että aineisto on vapaasti kaikkien käytettävissä, sovitaan ainoastaan aineiston vastaanottamisesta, eikä käyttöä näin ollen voida tässäkin tapauksessa rajoittaa. Osalle aineistoa on kuitenkin voitu sopia esimerkiksi ajallinen käyttörajoitus. Tällöinkään ei ole kuitenkaan mahdollista rajata käyttöä yhdeltä etniseltä ryhmältä, edellä esitellystä julkisuuslaista ja yhdenvertaisuuslaista johtuen. Hakiessaan käyttö lupaa käyttörajoitettuun aineistoon tutkija joutuu kuitenkin kertomaan, mihin tarkoitukseen hän tietoa hakee ja vakuuttamaan antamansa tiedot oikeiksi.

Kansainväliset eettiset ohjeet

Kuten edellä voitiin huomata, lainsäädäntö ei juurikaan tarjoa liikkumavaraa näiden projektin aikana heränneiden kysymysten osalta. Lainsäädännön ja alkuperäiskansojen näkemysten välinen kuilu onkin esimerkiksi Maailman henkisen omaisuuden järjestön (*World Intellectual Property Organization*, WIPO) tunnustama (2018). Lainsäädännön muuttaminen, erityisesti kun kyse on esimerkiksi immateriaalioikeuksien osalta järjestelmän perustavimmista periaatteista, on raskas ja hidaskäyttöprosessi. Tämän vuoksi useat alkuperäiskansat ympäri maailmaa ovat kehittäneet eettisiä ohjeita kulttuuriperintöaineistojen hyödyntämiseen ja alkuperäiskansatutkimukseen liittyen. Käyn seuraavaksi läpi joitakin kohtia, jotka nousevat aineistosta esiin eri alkuperäiskansoja yhdistävinä huo-

lenaiheina. Näihin kuuluvat erityisesti kysymykset omistajuudesta aineistoihin, hyötyjen jakaantuminen ja kompensatio sekä vapaa, ennakkollinen ja tietoinen suostumus.

Edellä käsiteltiin muun muassa tekijänoikeuksia ja niihin lisensoinnin myötä kohdistuvia käyttömahdollisuuksia. Tältä osin yksi eettinen ongelma on se, että usein varsinaiset omistusoikeudet aineistoihin kuuluvat muille kuin saamelaisille, toisin sanoen valtaväestön edustajille. Tässä suhteessa esimerkiksi kuvaajan ilmoittaminen lisensoinnin määräämällä tavalla tuo harvoin näkyvyyttä saamelaisyhteisölle.⁴ Eettisissä ohjeissa onkin tyypillisesti otettu lähtökohdaksi, että alkuperäiskansa on oikeuksien omistaja (*Aboriginal Knowledge and Intellectual Property Protocol: Community Guide* 2009; *Matatuua Declaration on Cultural and Intellectual Property Rights* 1993), ei esimerkiksi sidosryhmä.⁵ Esimerkiksi *Guidelines for Ethical Research in Australian Indigenous Studies* -ohjeistuksessa todetaan, että vaikka Australian lainsäädäntö ei onnistu täysin toteuttamaan alkuperäiskansan oikeuksia omaan kulttuuriperintöönsä, tulee näitä oikeuksia silti kunnioittaa (2012: kohta ”Applying the principle”). Vastaavasti *First Nations Ethics Guide on Research and Aboriginal Traditional Knowledge* -keskustelupaperissa nostetaan esiin, että alkuperäiskansan tieto on sen kollektiivisesti omistamaa ja näin ollen tiedon käytön ja levittämisen tulee tapahtua yhteisön hyväksymien mekanismien välityksellä (sivu 6). Myös *Ethics in First Nations Research* -ohjeistuksessa nostetaan esille kulttuuriperinnön yhteisöllinen luonne (2009: 15).

Toinen tärkeäksi koettu kysymys koskee aineistojen käytöstä seuraavien hyötyjen jakaantumista, niin sanottua *benefit-sharing and compensation* -periaatetta. Käsitteen tausta on erityisesti

- 4 Toinen kysymys onkin, tulisiko myös kuvassa olevat henkilöt mainita nimeltä kuvaajatietojen yhteydessä. Usein kuvassa esiintyvät henkilöt on mainittu kuvan nimessä, mutta ei aina. Inarissa 25.1.2020 järjestetyssä keskustelutalouksessa juuri henkilöiden tunnistaminen nimeltä nähtiin tärkeäksi.
- 5 Tätä keskustelua on käyty myös Suomessa liittyen esimerkiksi Jäämeren rata -hankkeeseen, missä yhteydessä Saamelaiskäräjien silloinen puheenjohtaja Tiina Sanila-Aikio on nimenomaisesti todennut, että saamelaiset eivät ole sidosryhmä, vaan oikeudenomistajia. Ks. esim. ”Saamelaiskäräjiltä täystyrmäys Jäämeren radan jatkosuunnitelmiin”. Saamelaiskäräjät 9.5.2019, <https://www.samediggi.fi/2019/05/09/saamelaiskarajilta-taystyrmays-jaameren-radan-jatkosuunnitelmiin/>, käyty 9.4.2020.

alkuperäiskansaan kohdistuvissa tutkimuksissa.⁶ Historiallisesti alkuperäiskansoja on ympäri maailman tutkittu paljon ja tältä osin onkin keskusteltu myös tutkimusväsymyksestä (West 2018). Useissa alkuperäiskansojen laatimissa ohjeissa nostetaan esille erityisesti kaksi seikkaa: vastavuoroisuus ja reilu korvaus. Vastavuoroisuus tarkoittaa erityisesti sitä, että oppimisen ja hyötyjen jakaantuminen tulee tapahtua molempiin suuntiin (*Aboriginal Knowledge and Intellectual Property Protocol: Community Guide*: 5). Konkreettisesti tämä voi tarkoittaa esimerkiksi sitä, että tutkija saa tutkimuksen suoritettua alkuperäiskansan avustuksella, mutta tutkimustulosten tulisi sittemmin olla myös alkuperäiskansan hyödynnettävissä. Tästä seuraa luonnollisesti myös se, että tutkimuksen tulee lähtökohdiltaan olla sellaista, mikä hyödyttää alkuperäiskansayhteisöä. Tutkimukseen osallistuvien henkilöiden osalta tulee arvioida, onko heidän panoksensa niin merkittävä, että siitä kuuluu esimerkiksi maksaa korvaus (tiettyjä henkilöitä voi olla syytä palkata suoraan projektiin) tai tuleeko heidät merkitä kirjoittajiksi tutkimuksen julkaisun yhteydessä. Eräs näkökohta on myös taloudellisten hyötyjen jakaantuminen. Tältä osin esimerkiksi Saamelaiskäräjät on laatinut ohjeistuksen, jonka lähtökohdana on paitsi oikeaan informaatioon perustuva matkailu myös matkailun järjestäminen niin, että siitä koituvat hyödyt jäävät myös Saamenmaalle (Vastuullisen ja eettisesti kestävä saamelaismatkailun toimintaperiaatteet 2018).

Kolmantena materiaalista nousee esiin tutkimuksen saralla paljon keskusteltu periaate vapaasta, ennakkollisesta ja tietoisesta suostumuksesta (*free, prior and informed consent*).⁷ Periaatteen juuret ovat kansojen itsemääräämisoikeudessa. Kansainvälisellä tasolla vapaa, ennakkollinen ja tietoinen suostumus on esillä YK:n alkuperäiskansajulistuksessa, kansainvälisen työjärjestö ILO:n

169-sopimuksessa sekä biologisen monimuotoisuuden yleissopimuksessa. Periaatteen mukaisesti alkuperäiskansoilla on oikeus antaa tai vetää pois suostumuksensa sellaisten projektien osalta, jotka vaikuttavat heihin tai heidän alueisiinsa (*Free Prior and Informed Consent – An indigenous peoples’ right and a good practice for local communities* 2016: 13). Lisäksi periaatteeseen on katsottu kuuluvan oikeus vaikuttaa niihin tapoihin, joilla projektia suunnitellaan, toteutetaan ja valvotaan (sama).

Vapaa, ennakkollinen ja tietoinen suostumus on esimerkiksi The Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies -yksikön tutkimuseettisessä ohjeistuksessa määritelty suostumukseksi, joka on annettu vapaana painostuksesta ja tietoisena hankkeen yksityiskohdista sekä siihen sisältyvistä riskeistä (2012: kohta 6). Hopi-heimon laatimassa ohjeistuksessa puolestaan todetaan, että suostumus voi koskea niin yksilöitä, perheitä, kyläyhteisöä kuin Hopi-heimon hallinnollista edustustakin (*HCPO Policy and Research: Protocol for research, publications and recordings*: kohta 8).

Tutkimuseettisen neuvottelukunnan (TENK) ohjeistuksessa todetaan, että vapaan, ennakkollisen ja informoidun suostumuksen periaatetta tulee soveltaa sellaisissa tutkimuksissa, jotka kohdistuvat ihmiseen, ihminen ja inhimillinen toiminta laajasti ymmärrettyinä (2019: 4). Saamelaiskäräjät on puolestaan todennut, että ennakkollinen tutkimuslupa tulisi pyytää projekteihin, jotka ”koskevat tai voivat koskea saamelaisten kulttuuriperintöä ja perinteistä tietoa” (Menettelyohje saamelaisten kulttuuriperintöä ja perinteistä tietoa koskevissa hankkeissa). Vaan kuinka tulisi arvioida esimerkiksi juuri arkistoaineistojen avulla suoritettavaa ei-kajoavaa ihmistieteellistä tutkimusta, kuten oikeushistoriallista tutkimusta?

TENK:n ohjeistuksissa mainitaan, että esimerkiksi eettistä ennakoarviointia ei tarvita mikäli tutkimus perustuu vain julkisiin tietoihin, rekisteri- ja asiakirja-aineistoihin tai arkistoaineistoon (TENK 2019: 18). Oikeustieteen osaltahan näin useimmiten juuri on ja esimerkiksi säädösaineisto on julkisesti saatavilla. Joskin ohjeistuksessa lisätään, asiaa tarkemmin avaamatta, että organisaatiokohtainen tutkimuslupa voi silti olla tarpeen (sama). Tämä johtaisi ajattelemaan, että vapaan, ennakkollisen ja tietoisesta suostumuksen periaate ei ainakaan hel-

6 Käytän tässä tekstissä käsitettä ”alkuperäiskansaan kohdistuvat tutkimukset” tarkoittamaan sellaisia tilanteita, joissa kyse on valtaväestön toteuttamista tutkimuksista. Alkuperäiskansatutkimuksella tarkoitan sellaista tutkimusta, jossa alkuperäiskansan edustajilla on aktiivinen rooli ja tutkimus on hyödyttänyt alkuperäiskansayhteisöä (ks. esim. Ranta-Kanninen 2019: 10).

7 Tietoon perustuva suostumus on myös Tutkimuseettisen neuvottelukunnan Ihmiseen kohdistuvan tutkimuksen eettiset periaatteet ja ihmistieteiden eettinen ennakoarviointi Suomessa -ohjeistuksessa ihmiseen kohdistuvan tutkimuksen keskeinen eettinen periaate (2019: 8).

posti soveltuisi julkisten arkistoaineistojen pohjalta toteutettavaan tutkimukseen eettisen ennakoarvioinnin mekanismien kautta, mutta organisaatiokohtaisissa tutkimusluvuissa se voi saada myös muita merkityksiä. Vaikka lopputulema lienee, ettei eettistä arviointia tai tutkimuslupaa tulisi edellyttää julkisesti saatavilla olevien aineistojen osalta, keskustelulle avoin kysymys on edelleen, tulisiko alkuperäiskansan osalta tämän arvioinnin olla jollakin tavoin tiukempaa.

Eettisten ohjeistusten ja lainsäädännön suhde?

Olen tässä kirjoituksessa käsitellyt sekä sitä lainsäädännöllistä viitekehystä, jonka puitteissa ohjeistusten osalta toimitaan, että alkuperäiskansojen laattimia ohjeistuksia. Mutta kuinka tulisi arvioida näiden keskinäistä suhdetta? Jos lähdemme siitä, että lainsäädäntö ohjaa toimintaa kaikissa tilanteissa, mikä merkitys eettisillä ohjeistuksilla oikeastaan on? Eikö pelkkä lainsäädäntö tällöin riitä?

Näkemykseni mukaan eettisten ohjeiden tarkoitus on kuroa umpeen sitä kuilua, joka vallitsee alkuperäiskansojen oikeuskäsitysten ja länsimaisen oikeusjärjestelmän välillä (ks. esim. Mattila 2019: 30–31). Käytetään esimerkkinä immateriaalioikeuksien järjestelmää. Immateriaalioikeuksien oikeutus perustuu ajatukseen luovasta ihmisyydestä, jonka persoonallista ja yksilöllistä työpanosta on tarpeellista suojata (Ginsburg 2018: 132; Ballardini, He ja Roos 2019: 119). Näin oikeuksien omistaja on lähtökohtaisesti aina yksilö. Tällainen käsitys kuitenkin jättää huomiotta luovan työn välttämättömän riippuvuuden muista ihmisistä (ks. esim. Craig 2011) ja alkuperäiskansojen osalta erityisesti sen yhteisölliset muodot, niin luomisen kuin omistajuudenkin osalta.⁸ Lisäksi taloudellisesti painottuneita immateriaalioikeuksia on pidetty tällä hetkellä riittämättöminä turvaamaan esimerkiksi saamenpukuun *gáktiin* liittyviä kulttuurisia ja sosiaalisia osia (Karhu ja Nuorgam 2010: 176–177; Ballardini, Härkönen ja Kestilä, tulossa). Vastaavia esimerkkejä voitaneen esittää muiltakin oikeudenoilta.

Eettiset ohjeistukset eivät voine olla suorana-

8 Lydia Heikkilä ja Tuuli Miettunen ovat kiinnittäneet huomiota yhteisönäkökulman huomiointiin myös osana tutkimusetiikkaa (2016).

sesti lainvastaisia, kuten olisi asian laita esimerkiksi siinä yllä kuvatussa tapauksessa, jossa aineistojen saatavuutta pyrittäisiin rajaamaan vain saamelaisyhteisön käyttöön. Nähdäkseni mikään ei kuitenkaan sinänsä estä antamasta eettisessä ohjeistuksessa lainsäädäntöä pidemmälle meneviä ohjeita. Tällöin kyse ei kuitenkaan voi olla lainsäädännön takaamien oikeuksien rajoittamisesta. Tällaiset pidemmälle menevät ohjeet realisoituvatkin lähinnä yllä kuvatun kaltaisissa tapauksissa, joissa sääntelyä ei joko ole tai alkuperäiskansan käsitys on perustavanlaaisessa ristiriidassa sen kanssa. Viimeksi kuvatussa tilanteessa seuraus voi olla esimerkiksi se, että sääntelyä sinänsä on olemassa mutta se ei oikeuskäsitysten eroista johtuen tule sovellettavaksi. Näin voitaisiin ajatella olevan esimerkiksi saamen käsittöiden osalta, jotka tällä hetkellä eivät saa käytännössä lainkaan suojaa immateriaalioikeuksien osalta, sillä ne harvoin ylittävät teoskynnyksen.⁹

Mikä merkitys eettisillä ohjeilla voi olla ilman lainsäädäntöön liittyvää mahdollisuutta täytännönpäntöön? Vaikka on totta, että eettisten ohjeiden vaikuttavuus riippuu lähes täysin merkittävien toimijoiden sitoutumisesta niihin, on niillä silti myös eräitä hyvin toimivia ominaisuuksia. Ensinnäkin, eettiset ohjeet ovat luonnollisesti lainsäädäntöä huomattavasti joustavampi tapa ilmaista ne tavat, joilla toimia oikein. Kuten aiemmin on esitetty, erot oikeuskäsitysten välillä ulottuvat aina länsimaisen oikeusjärjestelmämme syvimpiin perusteisiin ja näin ollen esimerkiksi immateriaalioikeusjärjestelmän muuttaminen sosiaalisesti oikeudenmukaisempaan suuntaan ei käy käden käänteessä. Toiseksi, eettiset ohjeet mahdollistavat sen, että alkuperäiskansat voivat aidosti omista lähtökohdistaan ilmaista ongelmalliset asiat ja mitä parannuksia näihin edellytetään. Jää tulevaisuudessa selvittäväksi, olisiko esimerkiksi Tutkimuseettisen neuvottelukunnan mahdollista ottaa alkuperäiskansatutkimukseen tai arkistojen käyttöön liittyviä ohjeistuksia osaksi valvontaan. Tällöin esimerkiksi tutkimuslupia ei myönnet-

9 Esimerkiksi tekijänoikeusneuvosto on lausunnossaan 2003:1 todennut, että taidekäsityölle asetettavat vaatimukset itsenäisyydestä ja omaperäisyydestä ovat käsityön käytännöllisestä luonteesta johtuen varsin korkealla. Toisaalta esimerkiksi Karhu ja Nuorgam ovat esittäneet, että saamen käsityötä voitaisiin suojata kulttuurisena perusoikeutena (2010).

täisi, mikäli suunniteltu tutkimus ei täytä eettisten ohjeistusten kriteerejä.

Haastava kokonaisuus

Olen yllä selvittänyt sekä lainsäädännön että alku-peräiskansojen kansainvälisesti laatimien ohjeistusten sisältöä. Kyseessä on kokonaisuus, joka on paitsi lainsäädännöllisesti monimutkainen ja keskinäisriippuvainen, mutta myös eettisten ulottuvuuksien osalta erittäin haastava. Vaikka lainsäädännön asettamat kehykset kenties näyttävät sanelevan näiden kirjoituksessa esitettyjen kysymysten vastaukset varsin yksiselitteisesti, näkemyseni mukaan eettisillä ohjeilla voi silti olla merkittävä asema kestävän ja oikeudenmukaisen tutkimuksen toteuttamisessa.

Nämä kysymykset jakavat usein ihmisiä, ja varmaksi projektin kuluessa onkin tullut se, että niiden tiimoilta herää aina keskustelua. Olen tässä kirjoituksessa pyrkinyt valaisemaan joitakin esiin nousseita kysymyksiä ja ongelmakohtia. Tätä keskustelua tutkimuksen ja erilaisten aineistojen käyttöön liittyvistä eettisistä kysymyksistä on lisäksi oikea-aikaista käydä juuri nyt, kun erilaisia ohjeistuksia ollaan esimerkiksi Suomessa kehittämässä. Vaikka ohjeistusten lähtökohdaksi tuleekin ottaa yhteisön näkemykset, eli niitä ei voida sanella ulkopuolelta, on myös meillä valtavaestöä edustavilla tutkijoilla vastuu osallistua tähän keskusteluun omaa toimintaamme arvioimalla ja kehittämällä.

Lähteet

Ballardini, Rosa, He, Kan ja Roos, Teemu. AI-Generated Content:

Authorship and Inventorship in the Age of Artificial Intelligence. Teoksessa Taina Pihlajarinne, Juha Vesala ja Olli Honkila (toim.), *Online Distribution of Content in the EU*. Edward Elgar 2019.

Ballardini, Rosa, Härkönen, Heidi ja Kestilä, Iiris. Intellectual Property Rights and Indigenous Dress Heritage – Towards more Social Planning Types of Practices via User-Centric Approaches (tulossa).

Craig, Carys J. *Copyright, Communication and Culture – Towards a Relational Theory of Copyright Law*. Edward Elgar 2011.

Digital Access to Sámi Heritage Archives. <https://digitamiarchives.com/>, käyty 9.4.2020.

Ethics in First Nations Research. Assembly of First Nations, Environmental Stewardship Unit. 2009. https://www.afn.ca/uploads/files/rp-research_ethics_final.pdf, käyty 9.4.2020.

First Nations Ethics Guide on Research and Aboriginal Traditional Knowledge. Assembly of First Nations. Discussion paper. https://www.afn.ca/uploads/files/fn_ethics_guide_on_research_and_atk.pdf, käyty 9.4.2020.

Free Prior and Informed Consent – An indigenous peoples' right and a good practice for local communities: Manual for project practitioners. Food and Agriculture Organization of the United Nations 2016. Saatavilla: <http://www.fao.org/3/a-i6190e.pdf>, käyty 9.4.2020.

Ginsburg, Jane C. People not machines: authorship and what it

means in the Berne Convention. *IIC* 49 (2) 2018, 131–135. *Guidelines for Ethical Research in Australian Indigenous Studies*. Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies, AIATSIS, 2012.

Heikkilä, Lydia ja Miettunen, Tuuli. Yhteisöllisyys ja eettisyys saamentutkimuksessa. *AGON*, 9.10.2016. <http://agon.fi/article/yhteisollisyys-ja-eettisyys-saamentutkimuksessa/>, käyty 9.4.2020.

HCPO Policy and Research – Protocol for Research, Publication and Recordings: Motion, Visual, Sound, Multimedia and other Mechanical Devices. Hopi tribe & Hopi Cultural Preservation Office. <https://jan.ucc.nau.edu/hcpo-p/ResProto.pdf>, käyty 9.4.2020.

Ihmiseen kohdistuvan tutkimuksen eettiset periaatteet ja ihmistieteiden eettinen ennakoarviointi Suomessa. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan ohje. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan julkaisuja 3/2019.

Karhu, Juha ja Nuorgam, Piia. Saamelaiskäsityön duodjin oikeudellinen suoja osana saamelaiskulttuuria, 172–184. Teoksessa Kai Kokko (toim.), *Kysymyksiä saamelaisten oikeusasemasta*.

Matatuua Declaration on Cultural and Intellectual Property Rights. First International Conference on the Cultural & Intellectual Property Rights of Indigenous Peoples 1993.

Mattila, Tuomas. Saamelaisten tarpeet henkisen omaisuuden suojaan tekijänoikeussuojan ja tavaramerkkisuojan näkökulmasta – erityisesti duodji käsityön ja saamenpuvun osalta. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2018:39.

Menettelyohje saamelaisten kulttuuriperintöä ja perinteistä tietoa koskeissa hankkeissa. Saamelaiskäräjät. <https://www.samedigi.fi/tutkimuseettinen-menettelyohje/>, käyty 9.4.2020.

Orr, M., Kenny, P., Gorey, I. N., Mir, A., Cox, E. ja Wilson, J. *Aboriginal Knowledge and Intellectual Property Protocol: Community Guide*. Desert Knowledge Cooperative Research Centre 2009.

Ranta, Kukka ja Kanninen, Jaana. *Vastatuuleen*. S&S 2019.

Saamelaiskäräjiltä täystyrmäys Jäämeren radan jatkosuunnitelmiin. Saamelaiskäräjät 9.5.2019. <https://www.samedigi.fi/2019/05/09/saamelaiskarajilta-taystyrmays-jaameren-radan-jatkosuunnitelmiin/>, käyty 9.4.2020.

Saamentutkimuksen eettisten ohjeiden työryhmän perustaminen. Lapin yliopisto 2018. <https://www.ulapland.fi/news/Saamentutkimuksen-eettisten-ohjeiden-tyoryhman-perustaminen/2q4r5v rp/13c44e13-b915-4f43-ba63-0457e533e95f>, käyty 9.4.2020.

Suomi, Kirsi. Vastuullisen ja eettisesti kestävän saamelaismatkailun toimintaperiaatteet 2018. Hyväksytty Saamelaiskäräjien kokouksessa 24.9.2018.

Tekijänoikeusneuvoston lausunto 2003:1.

Vainio-Korhonen, Kirsi. Vastuullinen historiantutkimus ja tietosuojat (17.4.2018). <https://vastuullinentiede.fi/fi/tutkimustyo/vastuullinen-historiantutkimus-ja-tietosuojat>, käyty 7.4.2020.

West Helga. Mitäs me väsynet saamelaiset, maailman tutkituin kansa (9.10.2018). <https://helgawest.com/2018/11/09/mitas-me-vasyneet-saamelaiset-maailman-tutkituin-kansa/>, käyty 7.4.2020.

WIPO: Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore – The protection of traditional knowledge: updated draft gap analysis. Thirty Seventh Session, Geneva. August 27 to 31, 2018.

Yli 100 000 Museoviraston kuvakoelmien kuvaa avattu vapaaseen käyttöön. Museoviraston tiedote 19.1.2017. <https://www.eprssi.com/tiedotteet/vapaa-aika/yli-100-000-museoviraston-kuvakokelmien-kuvaa-avattu-vapaaseen-kayttoon.html>, käyty 9.4.2020.

Kirjoittaja on väitöskirjatutkija Lapin yliopistossa oikeustieteiden tiedekunnassa ja työskentelee samalla Digital Access to Sámi Heritage Archives -projektissa.